

Arhivaaride koostöö üle Läänemere

Paul Johanseni kirjadest Svend Aakjærile

VELLO HELK

Sissejuhatus

Taani hindamisraamatu (*Liber Censur Daniae*, edaspidi LCD) uurimise ja publitseerimisega on seotud kaks nime Läänemere mõlemalt kaldalt: Svend Aakjær Taanis ja Paul Johansen Eestis. Viimane on Eesti ajaloo-uurimises tuntud nimi,¹ esimest tuleb natuke esitleda.

Svend Bregendahl Aakjær (1894–1963) pärineb kirjanike perekonnast. Tema isa oli tuntud taani rahvakirjanik Jeppe Aakjær (1866–1930) ja ema naiskirjanik Marie Bregendahl (1867–1940). Pärast Kopenhaageni ülikooli lõpetamist inglise, saksa ja taani keele alal 1921. aastal sai ta ametisse Taani Riigiarhiivi, kust ta 1929. aastal läks Jüüti- maale Viborgi maa-arhivaariks. 1945. aastal pöördus ta tagasi Kopenhaagenisse, võttes üle linnaarhivaari ameti.

1956. aasta tuli ta jälle Riigiarhiivi, seekord riigiarhivaarina, ja töötas sellel kohal oma surmani.²

Väljaõppelt oli ta filoloog, selle eriala teadmiste kasutamine juhtis teda ajaloo suunas, kus ta eelistatud uurimisalaks sai vanem asustus- ja agraarajalugu. Tema teaduslik põhitöö on LCD põhjalikult kommenteeritud väljaanne.³ Sellega seoses tekkis tal 1926. aastal kontakt Paul Johanseni Tallinnas. Tulemuseks oli tihe teaduslik ja sõbralik koostöö, mis peegeldub ka nende kirjavahetuses.

Svend Aakjæri väga ulatuslik arhiiv on veel korrastamata, ainult sorteeritud kronoloogiliselt ja teemaliselt.⁴ Paul Johanseni 100. sünnipäeva puhul lehitsemin Taani Riigiarhiivi kaugmaganis paiknevas Aakjæri arhiivis läbi peamised kirjavahetuse aastatest 1926–1963.

¹ Tema uuemad lühibliograafiad: Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960, Köln – Wien, 1970, lk 358; Eesti teaduse biograafiline leksikon, 1. köide. Tallinn, 2000, lk 463–464 (H. Palli). Kahjuks ei tunne viimane väljaanne tema lühibliograafiat koos bibliograafiliste andmetega väljaannetes: Paul Kaegbein & Wilhelm Lenz, Vier Jahrzehnte baltische Geschichtsforschung, Göttingen, 1987, lk 100–102; ja samad autorid, Fünfzig Jahre baltische Geschichtsforschung 1947–1996, Köln, 1997, lk 120–121. Puudub ka viide eespool esimesena mainitud lühibliograafiale. Samuti pole loetud mainimisväärseks tema 60. sünnipäeva pühendusteost *Rossica externa*, Marburg, 1963. Täielikuma eluloolise ülevaate andis tema 95. sünniaastapäeva puhul Peep Pillak ajakirjas Kleio 1997, nr 1, lk 57–61.

² Dansk biografisk leksikon, 3. udg. (edaspidi DBL), XVI, 1984, lk 231–233.

³ Kong Valdemars Jordebog I–III (edaspidi KVJ), 1926–1945.

⁴ Rigsarkivet, København, Privatarxiv nr. 6565. Arhiivis on 59 säilitusühikut (5,4 m).

Paul Johansen

Svend
Bregendahl
Aakjær

Foto u 1929

Leidsin 33 taanikeelset kirja, mis annavad üsna hea mulje mitte ainult teaduslikest, vaid ka isiklikest kontaktidest. Peale selle veel mõned kirjad, mis samuti puudutavad nende koostööd. Võib-olla on üksikuid kirju kahe silma vahele jäänud või kaduma läinud, aga leitute taustal saab siiski heita pilku probleemidesse, mis olid Paul Johansenile olulised. Need valgestavad eriti kolme teemat: LCD, Paul Johanseni ümberasumist 1939. aastal ja Kieli ülikooli Schleswig-Holsteini ja Põhjamaade ajaloo professori kohta täitmist 1951. aastal.⁵

LCD (Taani hindamisraamat)

Kontakti taustaks oli Paul Johanseni taotlus Taani Carlsbergi fondile⁶ LCD Eestimaa osa trükikulude katmiseks. Kuna see fond juba toetas Svend Aakjæri väljaannet, oli loomulik soovitada koostööd. 23. märtsil 1926 teatas fondi esimees Kristian Erslev, kes kuulub Taani ajalooeaduse suurkujude hulka,⁷ Aakjæri, et Johansen oli saanud soovitud toetuse pärast seda, kui ta oli lubanud aidata Aakjæri LCD Eestimaa osaga. Samas andis Erslev Johanseni aadressi.

Siis oli aga kontakt juba etableeritud. Svend Aakjær palus nimelt 1. märtsil 1926 Paul Johanseni isa, Taani Tallinna peakonsuli J. C. Johanseni käest tema poja aadressi. 6. märtsil teatas J. C. Johansen, et soovitud aadress on Poska tänav 33, ja lisas: tema poeg olevat

palunud öelda, et ta on väga meeleldi valmis osutama kõike vajalikku abi – ta oskas ka taani keelt.

Svend Aakjær kirjutas nähtavasti kohe, sest juba 15. märtsil vastab Paul Johansen. Ta väljendab rõõmu selle üle, et talle on langenud "päästeingli" osa. Juba viimasel kooliaastal oli ta suure innuga uurinud LCD Eestimaa osa iseloomu ja tähendust – probleeme, mida ei eksisteeri ülejäänud osas. Aga alles ülikooliõpingute kestel avastas ta selle allika agrarajaloolise tähenduse ja seda tahab ta käsitleda oma töös. Leipzigis olevat ta professor Kötzsche⁸ *Siedlungsgeschichtliche Arbeitsgemeinschaftis* pidanud ettekande vanast

⁵ Seda aitaksid täiendada Svend Aakjæri kirjad Paul Johansenile, mida aga Kaja Telschowi andmetel ei leidu Johanseni käsikirjade hulgas Lübecki linnaarhiivis. Selle ülevaade: Sulev Vahtra, Paul Johanseni käsikirjaline pärand Lüübecki linnaarhiivis (Ajalooline Ajakiri 1988, nr 4, lk 101–105). Olen Kaja Telschowile palju tänu võlgu kasulike viidete eest.

⁶ Taani suurimaid teaduslikke fonde, asutatud 1876 Taani kuulsama õlletehase omaniku, pruulija J. C. Jacobseni poolt. Selle direktsioon valitakse Teaduste Akadeemia liikmete poolt ja hulgast. Ajavahemikul 1926–1936 toetas see fond teadust 17 miljoni, 1994. aastal umbes 150 miljoni (Taani krooniga).

⁷ 1852–1930, professor Kopenhaageni ülikoolis ja riigiarhivaar (DBL IV, 1980, lk 242–246). Ta lahkus samal aastal fondi esimehe kohalt.

⁸ Rudolf Kötzsche, 1867–1949, professor Leipzigis 1905. aastast, tegeles eriti asustusajalooga.

Taani maajaotusest ja agraaroludest, kusjuures ta puudutas ka kullahindamisprobleemi. Ta mõõnis, et see küsimus ei olnud talle toorkord täiesti selge, mistõttu ei mäleta sellest kuigi palju. Ta teadvat ainult, et sellel on suur üldtäendus, kuna see on üks vanimaid maahindamiskatseid. Seepärast ootavat ta põnevusega Aakjæri uurimuste tulemusi.

Johansen arvas Aakjæris olevat end leidnud kolleegi, kellega soovis arendada koostööd. Seepärast palus ta esitada kõik oma LCD Eestimaa osa probleemid, mida lubas oma parimate võimete kohaselt lahendada. Mõnes kohas polnud ta ise teksti lugemises kindel – Eestimaa osa olevat üleüldse ühe asjatundmatu ära kirjutaja poolt väga rikutud.

Selle peale saatis Aakjær rea küsimusi ebaselgete sõnade kohta, mille lugemist Johansen püüdis lahendada oma kirjas 25. märtsist, kasutades seejuures ühte vana faksiimilet Rafni väljaandes,⁹ kuna Bunge oma olevat täielikult ebausaldatav.¹⁰ See kaheleheküljeline kiri on varustatud Aakjæri märkustega, ta pole alati samal arvamusel. Oma kirja lõpetades rõhutas Johansen jälle ära kirjutaja puuduvat lugemisoskust, tähtsam oli luua kalligraafiline imeteos. Ta palub saata äsjailmunud LCD esimese vihiku, mis võimaldaks tal näha, kuidas väljaanne oli kavatsatud.

Kuna vastus sellele kirjale viibis, saatis Johansen 12. mail lühikese järelepärimise, mis andis ka tulemusi, sest 22. mail tänab ta soovitud vihiku eest, arvates, et nii toredalt pole Eestimaa osa võimalik välja anda.

Siis saabus Aakjærilte kiri koos pikema käsikirjaga, mida Johansen 28. juunil kiiruga korrigeeris, sest ta pidi 30. juunil abielluma¹¹ ja pärast seda sõitma kuuks ajaks Võsu sup-

luskohta. Sissejuhatavalt soovitas ta Aakjæril lugeda Carl Schirreni 1859. aastal ilmunud "Beitrag zum Verständnis des LCD", kus Johanseni arvamus kohaselt oli tõestatud, et LCD Eestimaa osa, vähemalt üksikutes kohtades, tuleb vaadelda kui fragmenti. See sisaldab ära kirjutaja valestimõistmisi, mis kehtib nii teksti kui ka selle jaotuse kohta. Oma neljaleheküljelises viisakas kriitikas juhib ta tähelepanu paljudele vigaselt kirjutatud nimedele, mille tegelik kuju jääb selgusetuks, ja esitab parandusettepanekuid. Lõpus annab ta oma juulikuu aadressi Võsul: Mere tänav 111, Tulpachi maja.

Teaduslik kirjavahetus jätkus sügisel. 22. oktoobri kirjas loodab ta, et on rookinud välja kõik vead, aga pole selles kindel. Tema abikaasa loeb alati viimase korrektuuri pärast teda ja leiab ikka veel mõne vea. Sellepärast soovitas Johansen Aakjæril lasta lugeda korrektuuri mõne kolmanda poolt, sest oleks kahju, kui "meie armastatud" LCD väljaannet saaks süüdistada ebatäpsustes. Ta lisab, et Aakjæril pole vaja tema nime peaaegu igal leheküljel nimetada, oleks piisav lisada "J." või midagi sarnast.¹² Samas on ta Aakjæri jaoks tänulik selle aususe eest, millega too on kasutanud saadetud märkmeid. Eriti siinmaal on tihti põhjust pahandada selle üle, kuidas andmeid plagieerides kuritarvitatakse. On veel üksikuid väieldavaid sõnu. Johanseni huvitab, millal peaks ilmuma faksiimile, kuna ta vajaks 500 eksemplari Eestimaa osast oma raamatu jaoks. Lõpus palub ta saata LCD ilmunud vihikuid teaduslikele raamatukogudele Tallinnas, Tartus ja Riias, et sel kombel avaneks ka teistel võimalus seda kasutada.

Pärast seda, kui Johansen oli vajaliku korrektuuri ära lugenud, pole kirjavahetus enam nii tihe. 25. juunil 1927 tänab Johansen saadetud sepaaride eest ja teatab rõõmusõnumit tütre sünnist.¹³ 13. augustil tänab ta kaardiga Tartust pika sõbraliku kirja eest ja kuulutab, et ta peagi tuleb uute küsimustega. 8. novembril õiendab Johansen peamiselt arusaamatusi Eestimaa osa faksiimilede suhtes.

Järgmisest aastast on säilinud kiri 6. juunist Kristian Erslevile. Selles tänab Johansen mõistva suhtumise eest, mis rajas tee toetusele

⁹ Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves éditées par la Société Royale des Antiquaires du Nord [C.C. Rafn], Tome II. Copenhague, 1852.

¹⁰ Friedrich Georg von Bunge, Aelteste Ehstländische Landrolle, mit einer Lithographie (Urkundenbuch I). Reval, 1853.

¹¹ Abikaasa Erna Korthis (1897–1992).

¹² Seda nõu on Aakjær oma väljaandes ka järginud, kus Eestimaa osa käsitluses on rohked viited Johanseni märkitud kui "J" (KVJ II, lk 353–452).

¹³ Tütar Ulla sündis 17.06.1927.

Carlsbergi fondist. Ta saatis mõned proovid oma valmivast uurimusest, paludes Erslevi hinnangut neile ning kogu töö meetodile ja vormile. Oli ju veel võimalik läbi viia muudatusi, eriti töö ulatuse osas. Ta lisas koopia oma aruandest fondi direksioonile. Selles kirjeldas ta uurimuse meetodit ja ülesehitust. Selle maht pidi oluliselt ületama 300 lehekülge.¹⁴ Üks kolmandik oli saanud lõpliku kuju, mis nähtus lisatud näidetest. Ta oli lootnud panna punkti juba selle aasta kevadel, aga materjalide mahu suurenemise ja oma päevatööga seotud publikatsioonide tõttu oli tema uurimuse lõpetamine hilinenud. Ta arvestas siiski käsikirja valmimisega aasta lõpuks. Viimane kolmandik trükitoetusest kuulus väljamaksmisele pärast käsikirja üleandmist, aga Johansen palus, et seda tehtaks juba nüüd, kuna tema majanduslik olukord oli üsna raske – tema kuupalk Tallinna Linnaarhiivis oli ainult 150 krooni.¹⁵

Järgmine Johanseni kiri 25. jaanuarist 1929 Aakjæri arhiivis ei alga nagu tavaliselt *Kære kollega* (Armas kolleeg), vaid selle adressaadiks on *Højttærede Hr. Doktor* (Kõrgesti austatud härra Doktor). Nimelt ajaloolane Louis Bobé (1867–1951), väga produktiivne uurija ja publitseerija, kes töötas agaralt ja pidevalt Riigiarhiivi lugemissaalis.¹⁶ 10. märtsil andis ta kirja edasi Aakjæriale, kes vastas viis päeva hiljem.

Kiri sisaldab ka isiklikku informatsiooni. Johansen ütleb, et ta on õppinud oma isa vana koolivenda Bobé'd tundma 1920. aastal Taani Riigiarhiivis. Sellega seoses teatab Johansen, et tema isa on kolme nädala eest tabanud südamerabandus ja praegu lamab ta haiglas, ning kuigi kõik loodavad tema paranemisele, ei saa ta kahjuks enam nii terveks nagu varem.¹⁷

Vastusest 20. märtsist 1929 Svend Aakjæriale ilmneb, et Johansen palus Bobélt lähemaid andmeid "domina Margaretha" kohta, kes kingib kolm kirikut Füüni saarel (Viby, Broby ja Højrup). Kellele kuulusid need kirikud? Selle kohta pole nähtavasti olnud võimalik ka Aakjæri kaudu selgust saada.¹⁸ Oma kirjas Aakjæriale ütleb Johansen, et nad vahetasid viimati kirju rohkem kui aasta tagasi. Ta on pettunud selle üle, et Taanis tuntakse nii vähe keskaegset omandivaldust maal, samuti aadli genealoogiat. Tal olevat väga palju selliseid

küsimusi, eriti genealoogia vallast, millega ta ei julge välja tulla. Kui Aakjær lubab, siis kirjutab ta võib-olla järgmises kirjas sellest üksikasjalikumalt.

Et Taani sai vahepeal LCD käsikirja Rootsi tagasi, siis tõmbas see kriipsu peale Johanseni plaanidele. Ta kavatses suvel sõita Stockholmi, et uurida Rootsi Riigiarhiivi *Livonica*-fondi LCD Eestimaa osa, aga Kopenhaageni-reisiks polnud tal piisavalt raha (tema palk tõstetakse nüüd peadpööritava summaksi – 208 kroonile kuus). Järgneb rida küsimusi. Ta töötab juba kümme aastat sel teemal, aga pole kunagi näinud LCD käsikirja oma silmaga. Võib-olla on kõik ainult kummitus? Kas Carlsbergi fondilt võiks saada 500 krooni Kopenhaageni reisiks? Kes on meie ala peaesindaja selles fondis? Ta palub Aakjæri kirjutada põhjalikult Carlsbergi fondist, tema enda tööst, professor Erslevist, professor Steenstrupist¹⁹ jne, nagu ta oli teinud paari aasta eest. Kuidas on lugu Eestimaa osa faksiimiledega?

Johansen kurdab, et tal ei jätku aega oma uurimistööks, sest arhiiv on laienenud. Peale selle võitlevat nad üsna lootusetut võitlust ühe toore ignorandiga, kes on riigiarhiivar Tartus ja ei taha välja anda Tallinna arhiivi, mida osalt (1800–1830) talletatakse Tartus.²⁰ Kõige selle

¹⁴ Väljaande lõplik maht 1012 lk, lisaks faksiimiled.

¹⁵ Det kgl. Bibliotek. Kopenhagen, NKS 4604, 40. Kirjal on märkus vastusest 20. juunil.

¹⁶ DBL II, 1979, lk. 283–285.

¹⁷ J. C. Johansen suri neli päeva hiljem, 29. jaanuaril.

¹⁸ Paul Johansen, *Die Estlandsliste des Liber Census Daniae*. Kopenhagen–Reval, 1933, lk 162–163. Füüni saarel on sellenimelisi kirikuasulaid kaks ja ka Aakjæril pole oma väljaandes õnnestunud seda täpsemalt määratleda (KVJ I, lk *32).

¹⁹ Johannes Steenstrup, 1844–1935, taani ajaloolane, Carlsbergi fondi direksiooni liige (DBL XIV, 1983, lk 33–38. Tal oli Aakjæriga lahkarvamusi hindamisraamatu kommenteerimise osas, nii et alles pärast tema surma 1935. a sai Aakjær siin vabad käed.

²⁰ Siin on juttu *cand. hist.* August Sildnikust, kes sai Riigi Keskarhiivi juhatajaks 1922. aastal. Teda iseloomustab väga negatiivselt oma mälestustes ka Arnold Soom, vt Arnold Soom: Mälestusi. Artikleid. Koostanud Enn Küng. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 1996, lk 94–99.

kõrval pidavat ta välja andma järjekordse arhiivipublikatsiooni, mis võtvat kole palju aega. Seepärast olevat ta oma hindamisraamatu uuringuga alles poole peal. Johansen pärib, kui kaugele on jõudnud Aakjær ise.

Arhiivinduse olukord on uskumatu. Johansen on koostanud Riigikogu jaoks Eesti linnaarhiivide seaduse eelnõu, võitlus on just alanud.²¹ Tuleb kaitsta oma linnaarhiivaari ametit, rahvuslikud aspektid mängivad siin suurt osa. Lõpuks on tal kõigest kõrini, meel-samini tahaks ta jälle välja rännata. Käesolev talv on ka oma pakasega mõjunud rusuvalt närvidele.

Johansenil õnnestus nähtavasti saada reisisitoetust. See ilmneb järgmisest kirjast, dateeritud 17. mail 1930 Stockholmis (Åsögatan 133-II, proua Dahlströmi juures). Ta kahetseb, et pole saanud Aakjæri Kopenhaagenis kohata. Viimane lahkus Kopenhaagenist laupäeval, 3. mail, Johansen saabus kaks päeva hiljem. Kah-

²¹ Selle kohta lähemalt Birgit Kibal, 1935. aasta arhiiviseadus eel- ja järellugudega, kogumikus: Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas. – Eesti Ajarhiivitoimetised 4 (11). Tartu, 1999, lk 153–199. Johanseni osalemist mainitakse siin põgusalt lk 160–162. Johansen, kes oli omavalitsusasustuste arhiivide esindaja, võttis detsembris 1929 oma eelnõu tagasi.

²² Pärast tagasisõudmist on Johansen saatnud Steenstrupile väljaande "Revaler Geleitsbuch-Bruchstücke 1365–1458" (1928), mille eest viimane tänas 18.09.1930 (Det kgl. Bibliotek, Kopenhaagen, NKS 5016, 4°).

²³ Kr. Erslev suri 20.06.1930.

²⁴ 1873–1958, Kuningliku Põhjamaade vana kirjanduse väljaandmise seltsi vana kirjanduse osakonna esimees (DBL XI, 1982, lk 271–273).

²⁵ 1858–1934, professor Põhjamaade filoloogialal, eelmises viites mainitud seltsi asepresident (DBL VII, 1981, lk 446–448).

²⁶ Jeppe Aakjær suri 22.04.1930.

²⁷ "menneskemyrdende", kas mitte "menneskemyldrende" (inimesterohke)?

²⁸ Christian Johansen, Mustpeade vennaskonna vanem ja arhivaar Braunschweigis (vt Tallinna Mustpead/Die Revaler Schwarzenhäupter. Tallinn, 1999, kus ta lk 52–59 ja 103–110 kirjutab Mustpeade elust ajavahemikus 1938. kuni 1961. aastani).

²⁹ Emil Marquard, 1873–1950, tollal Taani Riigiarhiivi 1. osakonna (ka lugemissaal) juhataja (DBL IX, 1981, lk 430).

juks oli tal nii vähe aega ja ka raha, et ta ei saanud sõita Viborgi.

Nüüd oli Johansen tutvunud käsikirja originaaliga, mis andis selgust paari nime lugemise kohta. Johansen oli kaks korda kohtunud professor Steenstrupiga, kelle vaimne värskus ja energia olid üllatavad.²² Ta ei külastanud Kristian Erslevi, kuna talle oli öeldud, et kõva kuulmise ja kehva tervise tõttu pole too võimeline külalisi vastu võtma.²³ Ta palus veel kord selgust Eestimaa osa faksiimilede kohta. Kuigi Kuningliku Raamatukogu ülembibliotekaar Carl S. Petersen²⁴ väitis, et on tehtud erieksemplari Johanseni jaoks, ei teadnud professor Finnur Jonsson²⁵ sellest midagi. Lõpus kondoleeris Johansen Aakjæri tema isa surma puhul, viidates oma isa surmale.²⁶

Pärast Stockholmi reisi ütles Johansen Aakjæri jälle kirjaga 15. oktoobrist 1930. Selles on taas rida küsimusi, eriti hindamisraamatu eesmärgi ja päritolu kohta. Lisaks küsib ta, kuidas Aakjæri meeldib Viborgis. Johansen avaldas heameelt selle üle, et ta elab väikeses provintsilinnas, mida Tallinn ju on, kuigi pealinn, ja mitte inimesi tapvas²⁷ linnas nagu Kopenhaagen või Stockholm. Siin võis ta töötada rahus ja ka olla perekonnaisa. Seda ta on eriti entusiastlikult nüüd, kus väike Jens Christian²⁸ hakkab "ronima ja lällutama". "Kui majanduslik olukord oleks natuke parem, laubuks kõik hästi."

Lõpuks esitab Johansen küsimusi Aakjæri maa-arhiivi kohta. Kas neil on ka keskaegseid materjale? Riigiarhiiviga olevat Johansen saanud tutvuda arhivaar Marquardi²⁹ juhendamisel, ka saavutanud hea ülevaate Taani arhiivindusest.

Järgmises kirjas 1. detsembrist tänab Johansen Aakjæri vastuste eest oma küsimustele ja konstateerib, et tal pole õnnestunud leida lahendust eespool mainitud Füüni kirikute probleemile. Johansen oli lootnud, et Aakjær sai oma tööga enne valmis, et siis oleks tal olnud võimalik seda kasutada. Ta kurdab, et eriti lõpuosa, Eestimaa osa vahetõttu ülejäänud hindamisraamatuga, valmistab talle raskusi.

Kirja lõpus teatab Johansen uudiseid, et tema arhiiv on välja andnud "Das Revaler Pergament-Rentenbuch 1382–1518", et ta on

pidanud ettekande LCD Eestimaa osa kohta. Õpetatud Eesti Seltsis Tartus ja tahab seda korrata Tallinna Eestimaa Kirjanduslikus Ühingu (*Estländische Literarische Gesellschaft*). Nähtavasti on olemas huvi tulemuste vastu, mis peasjalikult seisnevat selles, et Eestimaa osa põhialus rajaneb nimestikel, mille 1219–1220 koostasid preestrid, kes ristisid paganlike eestlasi.

Vahepeal on ka professor Steenstrup Johanseni meeles pidanud, saates talle ühe oma 1931. aastal ilmunud publikatsiooni, mille eest viimane 24. jaanuaril 1932 tänas, viidates Steenstrupi uurimusele LCD kohta 1873. aastal. Seega oli ligi 60 aastat nende väljaannete vahel. Johansen teatab, et tema teos on trükkis, mis aga võtab aega, kuna selle mahuks on arvestatud umbes 60 trükipoognat. Tal on hea meel selle üle, et Carlsbergi fond hoolimata rasketest aegadest, kursiprobleemidest ja muust siiski leidis võimalikuks trükkimist toetada.³⁰

Johansen oli oma tööga lõpule jõudnud. 1933. aastal ilmus kahes köites tema suurteos "Die Estlandsliste des Liber Censur Daniae". Selle väljaandmist toetas Carlsbergi fond, faksiimiled olid Põhjamaade vana kirjanduse väljaandmise seltsi poolt. Oma rohkeid aitajaid

ja nõuandjaid tänas Johansen üldiselt, viidates nende mainimisele tekstis. Svend Aakjæri nimi esineb seal ainult neli korda.

13. septembril 1933 tänas Johansen Aakjæri sõbraliku kirja eest, väljendades rõõmu selle üle, et oli võimalik luua sõprust teadusliku koostöö ja kirjavahetuse kaudu, siiski lootes, et tal kunagi avaneb võimalus külastada Viborgi.

Johansen kurdab, et nii Steenstrup, Arup³¹ kui ka Fabricius³², kellele ta nähtavasti oli saanud oma teose, pole ühegi reaga avaldanud oma arvamust.³³ Johansen on huvitatud, kas on midagi ilmunud ajakirjanduses. Kui Aakjær kirjutaks midagi, valmistaks see talle rõõmu.

Järgmises kirjas 17. märtsist 1934 tänab Johansen kahe separaadi eest, eriti kommenteerides neist ühte, asustamise ja hoonestuse kohta Taanis vanemal ajal,³⁴ kusjuures ta võrdleb seda vastavate oludega Eestis. Võib-olla tuleb ta kevade või suve jooksul Viborgi, arutleb ta, ja küsib, millal on Aakjæril puhkus.

Svend Aakjær retsenseeris Johanseni teost samal aastal.³⁵ 15. aprillil tänas Johansen sõbraliku kriitika eest, aga kahtles, kas teised ajaloolased olid samal arvamusel. Võib-olla annab siiski põhjust kriitikaks väide, et LCD pärineb Lundist?

³⁰ Det kgl. Bibliotek, Kopenhaagen. NKS 5016, 40. Vanema publikatsiooni puhul on tegemist Steenstrupi uurimusega "Studier over Kong Valdemars Jordebog" (1874). Kuigi Johansen nimetab 1931. aasta publikatsiooni "vårske ja uus raamat" (*en frisk og ny Bog*), on siin arvatavasti tegemist mahuka separaadiga Steenstrupi artiklist lindpriiuse kohta ("Fredløs. Betydningen af denne Straf og Tvang i de sidste Aarhundreder af dens Bestaaen", *Historisk Tidsskrift*, 10. Rk. I, 1931, lk 395–445).

³¹ Erik Arup, 1876–1951, taani ajaloolane, professor Kopenhaageni ülikoolis (DBL I, 1979, lk 303–306). Tema isikuarhiivi nimestikus on üks kiri Johansenilt 1946. aastal (Det kongelige Bibliotek. Indsiget. Håndskriftafdelingens arkivregistraturer 1, *Historikeren Erik Arups Arkiv, ved Thyge Svenstrup*, 1992, lk 31). See pole aga suunatud temale, vaid on lisa Ilmar Arensi kirjale 25.03.1947 Heidelbergist, sisaldades Johanseni arvamust (*Gutachten*) 10.10.1946 Arensi doktoritöö "Das Wackenrecht und der bäuerliche Freiheitsstatus im estnischen Kreis Wiek am Anfang des 16. Jahrhunderts" kohta. Arens taotles viisat kolmenädalaseks uurimisreisiks Taani, mille jaoks oli vaja kohaliku usaldus-

isiku toetust. Arup nõustus teda toetama, aga nagu nähtub Arensi järgmisest kirjast Arupile (Uppsala, 9.02.1950), kus ta seda taotlust kordas, polnud ta seda esimene kord saanud.

³² Knud Fabricius, 1875–1967, taani ajaloolane, professor Kopenhaageni ülikoolis (DBL IV, 1980, lk 311–313).

³³ Johannes Steenstrupi arhiivis (vt viide 30) on säilinud pikema tänukirja mustand sama aasta novembrist, mille hilinemist kirjutaja vabandab suvevaheaja ja suure töökoormusega. Ta väljendab tugevat tunnustust, on tähele pannud Johanseni leidlikkust ja konstateerib kokkuvõtlikult, et kuigi ta tunneb vähe Eesti ajalugu ja üldse mitte eesti keelt, arvab ta siiski võivat väljendada oma muljeid Johanseni teosest.

³⁴ "Bosættelse og Bebyggelsesformer i Danmark i ældre tid", mis ilmus kogumikus "Bidrag til bondesamfundets historie II. Bosætning og kulturforbindelser. – Instituttet f. sammenlignende kulturforskning, Ser. A. Forelesninger. XV". Oslo, 1933, lk 109–122.

³⁵ *Historisk Tidsskrift*, 10. Rk. II, 1934, lk 663–667.

Samas kirjas jutustab Johansen oma probleemidest linnaarhiivis. Arhiivitöö kõrvalt ei jää aega üle, pealegi kuna tema vana ülemus Greiffenhagen 1. mail lahkub ametist. Olukord on ebaselge ja et Greiffenhagen on sakslane, kerkib küsimus, kas eestlased tahavad valida Johanseni tema järglaseks või mitte. Nad näeksid pigem ühte eestlast arhiivi eesotsas. Johanseni jaoks oli see prestiižküsimus, kuna ta juba kümme aastat oli olnud arhiivi abijuhataja. Lühidalt öeldult: ta ei teadnud, kas ta saab mais–juunis reisisida. Need neetud rahvuslikud küsimused minevat ka liiale. Ta tahtis abikaasat kaasa võtta, soovis väga tulla teise keskkonda, näha uusi inimesi, mõelda millelegi muule. Ta tänas küllakutse eest ja lootis, et ka Aakjær leiab kord tee Tallinna. Kas see reis teoks sai, pole selge. Igal juhul teatas Aakjær, et Johansenid olla teretulnud pärast 22. maid. Võib-olla takistasid reisi Tallinna linnaarhiivi probleemid?³⁶

Seejärel tuleb leitud kirjades pikem vaheaeg. 1936. aastal avaldas arhivaar Erik Kroman³⁷ oma arvamuse LCD kohta.³⁸ Järgmise aasta juunis saatis Johansen Aakjærile separaadi oma vastulausest. Samas esitas ta küsimusi: kuidas kulgeb taani ajaloo-uurimine, mida teeb Aakjær pere? Tal endal on juba kolm last – ta jääb vanaks! Aakjær pole veel saatnud lubatud LCD kommentaare. Neid tuli Johan-

senil veelgi oodata. Detsembrist 1938 kuni maini 1939 luges ta korrektuuri Aakjæri kommentaaride kõitele, kus LCD Eestimaa osa võttis enda alla umbes 100 lehekülge.³⁹ 1939. a jaanuaris avaldas Johansen Aakjærile tunnustust seni ilmunud LCD kohta, kus ta peaaegu kunagi polnud leidnud vigu. Ta viitas seejuures ühele artiklile ajakirjas Jomsburg, milles Toni Schmid⁴⁰ Stockholmist võttis sõna vaidluses Kromaniga, siiski ilma kindla seisukohata kummagi poole suhtes, aga väites, et Taanis ollakse Kromaniga ühel meelel. On see nii? "Kas on ilmunud midagi uut sellel teemal?"

7. märtsil saatis Johansen ära korrektuuri, lisades, et ta pole kontrollinud kõiki üksikasju, nii et mõni aastaarv või midagi sarnast võib olla valesti – ta on ainult kogu teksti tähelepanelikult läbi lugenud.

Kui Svend Aakjær 1934. aasta retsensioon on üldiselt väga kiitev ja iseloomustab Johanseni hüpoteese hästi põhjendatutena, mis kehtib ka LCD pärinevuse kohta Lundist, siis Kromani seisukoht on seevastu hoopis kriitilisem. Ta heidab Johansenile ette, et tema teoses on raske eraldada fakte tema enda konstruktsioonidest, ja ründab esmajoones hüpoteesi käsikirja seosest Lundiga. Ta iseloomustab Johanseni vaateid kui fantaasiarikkaid ja jõuab oma põhjalikus analüüsis järeldusele, et LCD pärineb Sorø kloostrist.

³⁶ Pärast seda kui Johansen 9. mail sai Eesti Vabariigi kodakondsuse, kinnitati ta 1. juunist linnaarhiivari ametisse (vt viide 1, P. Pillak, 1997, lk 59). Selle kohta vt lähemalt: Lea Kõiv, Rudolf Kenkmaa – eestlane Tallinna Linnaarhiivis. – Tuna 1999, nr 2, lk 48–66; Peep Pillak, Otto Greiffenhagen – muusikust linnaarhivaar. – Tuna 2000, nr 2, lk 150–155.

³⁷ 1892–1982, 1930. aastast Taani Riigiarhiivis, 1956–1962 osakonnajuhataja (DBL VIII, 1981, lk 340). Ulla Johanseni andmetel tegid tema vanemad 1934 või 1935 ühe arhiivi-uurimisreisi Stockholmi ja Lübeckisse.

³⁸ "Kong Valdemars Jordebog. Et Haandskrifts Historie", mis ilmus natuke erineval kujul saksa keeles ajakirjas *Acta Philologica Scandinavica* (XI, 1936, lk 1–81). Seda kommenteeris Paul Johansen järgmisel aastal samas ajakirjas ("Ist die Herkunftfrage der Liber-Census-Daniae-Handschrift gelöst?").

³⁹ KVJ I, lk X; II, lk 353–452.

⁴⁰ Toni (Antonia) Schmid, 1897–1972, austria päritolu rootsi ajaloolane. Vt Erik Lönnroth, Minnesord över bortgangna ledamöter i Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia 1967–1980. 1985, lk 22. Kõne all olev artikkel: "Die Forschung über den Liber Census Daniae" (Jomsburg II, 1938, lk 428–431).

⁴¹ Erik Kroman käsitleb seda teemat oma kirjas Aakjærile 19.02.1941, öeldes, et kõigist LCD kohta esitatud kummalistest hüpoteesidest on Johanseni oma kõige veidram. Polevat oodata, et sellele oleks võimalik leida poolehoidu. Tema arvates oli ülearune vastata Johansenile, kes muuseas heidab talle ette fantaasia puudumist. See ei puudu küll temal endal, aga sellest ei piisa. Kroman olevat oodanud, et keegi teine oleks tema järeldusi vaidlustanud, aga seni oli ta ainult saanud toetust. Kromani tulemused on ka põhjaluseks märksõnas "Kong Valdemars Jordebog" Taani uusimas entsüklopeedias (Den Store Danske Encyklopædi, 11, 1998, lk 139).

Nagu ilmneb kirjavahetusest Aakjæriga, oli Johansen just huvitatud reageeringust sellele hüpoteesile. Algul sai ta veel toetust Aakjærit, kes aga nähtavasti hiljem kaldus toetama Kromani põhjalikule analüüsile rajatud arvamust, mis on ka jäänud kehtima.⁴¹

Kirjavahetuses Svend Aakjæriga kerkib LCD taas üles 1951. aastal, kui Johansen Hamburgis palub endale saata kogu väljaande, mis ilmus vihikute kaupa 1926–1943, register 1945, kokku kolm köidet. Tema palve täideti.⁴² Oma tänukirjas 13. märtsist 1951 avaldab Johansen imestust selle ulatuse üle – üle tuhande lehekülje. Tal on ainult tunnustavaid sõnu teose kohta, mida ta ülimalt huviga on lugenud ja mis oli nüüd talle heaks toeks tema uurimistöös ja loengutel, samal ajal sõbralikuks mälestusmärgiks. Ta lisab, et Aakjær on liiga tugevalt kiitnud teda ja üleliia esile tõstnud tema teeneid LCD Eestimaa osa juures – see on siiski raamat, mis sisaldab palju vigu ja valehüpoteese.

Lõpuks meenutab Johansen nostalgiliselt seda toredat aega, kui nad mõlemad töötasid LCD kallal, Aakjær Taanis ja Johansen Eestis. Just nagu oleks veel kord elustunud Taani aeg Eestis, Valdemaride suuraeg... "Elu on nii imelik."

Ümberasumine Saksamaale

Kirjavahetus elavnes taas 1939. aastal, kui Aakjær saatis Johansenile separeate. Ühes neist kaitses Aakjær teesi kimbrite ja teutoonide pärinevusest Jüütima Himmerlandist, milles Johansen oli temaga ühel meelel, lisades, et ka tema suguvõsa pärines sealt. Ta lisas oma sugupuu visandi, küsides, kas oleks seda võimalik täiendada. Vist mitte? Ta oli selleks liiga palju arhivaar, et armastada genealooge ja aarialasi. Siin viitab ta nähtavasti Hitleri aariapassi nõuetele. Kuigi ta arhivaarina tundis end olevat kõrgelt üle genealoogidest, keda kohalikud sakslased nimetasid *Geschlechtskranke* (sugu[võsa]haiged), oli ta isiklikult siiski väga kütkestatud oma suguvõsa ajaloost.

Aakjæri ettekanne skandinaavlastest oli Johanseni jaoks üsna informatiivne, eriti kuna

ta varem enamasti oli hankinud teadmisi saksapoolsetest allikatest. Aga nüüd nägi ta, et Taanis oli jõutud kaugemale, kuigi teda hämmastas, et Aakjær hoidis kinni teooriast aariaste Aasiast sisserändamise kohta.

Järgmises kirjas 23. maist annab Johansen seletusi mõne Aakjæri humoorika küsimuse kohta, näiteks et see kahtlaselt süngel isand Eesti kirjamarkidel on tõepoolest president ise. Kunstiline maitse pole tema enda ega tema nõuandjate tugev külg. Siis tõlgib ta väljendi "silmaid lahti", aga teeb seda saksa keeles: *Augen los beim Verkehr*, kuna ta ei leia õigeid sõnu taani keeles. Aakjær on nähtavasti kommenteerinud ka 3. mail Saksamaa poolt Balti riikidele ja Rootsile tehtud ettepanekut sõlmida kahepoolsed mittekallaletungilepingud.⁴³ Johanseni arvates ei tohiks rootslased olla selle suhtes üleolevad. Suur-Saksamaa on fakt, mis esimest korda ajaloos hakkab mängima juhtivat osa Euroopas. Johansen rõhutas, et ta ei öelnud seda, kuna ta on saksasõbralik, vaid ainult selge tulevikunägemusena. Lõpetades avaldas ta lootust, et Aakjær peagi üllatab teda terve rea esivanematega, kes pole mõrvarid ega vargad.⁴⁴

Suur-Saksamaa sekkus juba mõni kuu hiljem Johanseni elukäiku. Järgmine kiri on ühtlasi jumalagajätt Eestiga, 18. oktoobrist "Tallinnas", mitte enam nagu varem "Revalis", kuna Johanseni arvates on Tallinn peagi puht Eesti linn. Ta kirjutab: "Taanlased tulid siia samaaegselt ja koos sakslastega, siin olid nad enam üksmeelel. Seepärast pean mina kui baltitaanlane jagama sakslaste saatust. Mis jääb mul üle? Minu abikaasa on sakslanna, lapsed räägivad saksa keelt, ainult tütar Ulla oskab natuke taani keelt. Nende kamraadid on kõik sakslased – ma ei saa kauemaks siia jääda, vaid lasen end koos sakslastega ümber-

⁴² Märkus saatmise kohta Svend Aakjæri 1951. aasta taskuraamatus 6. märtsi all.

⁴³ Eesti ja Läti sõlmisid selle lepingu 7. juunil.

⁴⁴ Selles kirjas kommenteerib Johansen ka Aakjæri nalja "härra Brenneri vennast", mis olevat suurepärane. Tema ise arvab aga – võib-olla on see ainult hitlerlik nakkushaigus – et härra Brenner polnud sakslane, vaid juut, sest siin ida pool on kõik kahtluse all, kelle nimes esineb *brenn-* (*Brennsohn!*).

asustada "Suur-Saksamaale". See on suur riisiko ja siin, kus inimestel lasub painaja, tunnen ma otseselt valu. Rääkimata südamest, mis on lõhkemas murest kõige selle üle, mida ma pean maha jätma. Minu elutöö, uuendatud arhiiv, taasasutatud muuseum, minu ajaloolised uurimused, kõik jääb siia. Ma pean seda tegema laste pärast, nende tulevik on tähtsam."

Johansen jätkab oma tundeküllast kirja: "Täna marsivad venelased Eestisse sisse. *Het-keliselt* ei kujuta nad otsest hädaohtu, kõik peab toimuma rahulikult ja esialgu on nad väga korrektsed. Pean aga ütleva, ma ei armasta venelasi. Ükskõik kas nad peavad end korralikult üleval või mitte – kogu maa saab vähehaaval jälle selle idamaise pitseri, mida ma vihkan. Nüüd kus sakslased lähevad, lahku samal ajal – ükskõik mis öeldakse – õhtumaise kultuuri selgroog. Selle üle olen ma kaua juurelnud. See ei aita. Sellest kujuneb hüvastijätt kibedate pisaratega. Naispere on juba nädalapäevad äranutetud silmadega.

Vaevalt tuleb sõda Soomega. Kui see peaks tulema, ei tahaks ma olla eestlane, kes on sunnitud võitlema oma vennasrahva vastu, kuna ta on venelaste 'liitlane'."

⁴⁵ Johansen esitas oma lahkumispalve 26. oktoobril (vt vide 1, P. Pillak, 1997, lk 59). Ümberasumise kohta, vt ka Jüri Kivimäe, "Aus der Heimat ins Vaterland". Die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen (Nordost-Archiv, Neue Folge Band IV 1995, lk 501–520).

⁴⁶ Johan Olufi aruanne 8.11.39 Taani välisministeeriumile, Taani Riigiarhiiv, Udenrigsministeriets arkiv. 17. Estland 10/1. Sellele juhtis minu tähelepanu *cand. mag.* Peter Kyhn. Johanseni perekonna tolleaegseid kaalutlusi on kirjeldanud ka Paul Johanseni öde Ingeborg Johansen lühiromaanis "Fru Teil i Tallinn" (1974, eestikeelses tõlkes "Proua Teil Tallinnas" – "Loomingu" Raamatukogu 1999, nr 25/26). See on aga üsna negatiivse kallakuga kirjanduslik autobiograafia, mida ei saa võtta ajaloolise dokumentatsioonina. Seda kommenteerib põhjalikult Ulla Johansen Taani-Eesti Seltsi infolehes DES-Nyt 2001, nr 33.

⁴⁷ Ulla Johanseni andmetel saabus Johanseni ema Taani novembri lõpul 1939.

Johansen ei teadnud täpset lahkumisaega, märkides, et võib-olla nädala pärast. Nad müüvad mööbli ja kingivad osa asju ära. Ta palus saata andmed oma esivanemate kohta linnaarhiivile, kust need järele saadetakse. Lõpetades tänab ta sõpruse eest ja palub end mitte unustada, kui temast saab nüüd riigisakslane.⁴⁵

Kui Johansen läks kuu lõpul laevale, andis ta intervjuu Uue Eesti ajakirjanikule, motiveerides lahkumist nagu kirjutas Aakjæri: et taanlased tulid ja pidid nüüd ka lahkuma koos sakslastega. Selle üle pahandas samas lehes lipuvabrikant Viggo Jørgensen, kes juhtis tähelepanu faktile, et Johanseni polnud volitust rääkida taanlaste nimel, sest ta polnud Taanis sündinud ega ka Taani kodanik.⁴⁶

Aakjær vastas kohe, juba 25. oktoobril, nii et tema kiri jõudis Johanseni kätte juba enne tema ärasõitu. Kolm kuud hiljem tänas ta kirjas Poznanist (Posen, Langemarckstr. 59) riikliku informatsiooni eest oma perekonna kohta. Nüüd oli ta Taanile natuke ligemal, aga siiski kõrvalises paigas. Kui ainult saabuks rahu, siis võiks jälle mõelda Taani külastamisele. Tema ema on Kopenhaagenis, Hellerupis, oma tütre Ingeborgi juures. Johansen tundis kergendust, et ta üksi Eestisse ei jäänud.⁴⁷

Muidu läheb neil hästi, on 4-toaline korter, küllaldaselt söögipoolist, lapsed on terved ja majanduslikult saab ka hakkama. Nüüd on ta kohaliku *Reichsarchivi* juures, aga on võimalik, et ta saab dotsendiks, kui siin ülikool käiku läheb.

Väljarändamine oli ainulaadne elamus. Poznanis kohtab ta iga päev tuttavaid Tallinnast ja Riist, seal on juba 20 000 linnas kohal. Vaimustus asja vastu oli aus, organisatsioon suurepärase. Ja nüüd, mil sõda Soomes heidab tumedat varju Eestile, ei ihka keegi enam tagasi. Ka siin on sõda ja rahvuslik võitlus, aga ülesanded on palju selgemad kui Euroopa kirdeosas. Kui ainult Euroopa kultuur ei upu selles hukatuslikus heitluses Inglismaa ja Saksamaa vahel! Tegelikult on ju meie plaanideil küllalt ruumi! Loodetavasti ei taba need kannatused Taanit.

Kieli ülikooli ajaloo õppetool

Kuigi Johansen Poznani kirja lõpetades palus Aakjæri aega saades veel mõnikord kirjutada, katkes nähtavasti nende kontakt. Ka Johanseni lootus ei läinud täide, 9. aprillil 1940 okupeeris Saksamaa Taani. Tema ise kutsuti küll samal aastal Hamburgi ülikooli juurde Hansa- ja Ida-Euroopa ajaloo erakorraliseks professoriks. Kuna Johansen keeldus astumast natsiparteisest, mobiliseeriti ta 1942. aastal sõjaväkke ja saadeti idarindele. 1944. aasta kevadel sai ta viivuks Eestit külastada. Sõja lõpp tõi talle kaasa raske katsumuse sõjavangina Inglise laagris aastail 1945–1946. Viimase aasta sügisel sai ta tagasi pöörduda akadeemilisele tööle Hamburgi ülikooli, kus ta töötas (korralise professorina aastast 1956) elu lõpuni.⁴⁸

Kirjavahetus taastus 1951. aastal. 2. veebruaril tänas Johansen Aakjæri pika sisuka kirja eest, mis oli vastus eelnevale Johanseni kirjale.⁴⁹ Ta võttis rõõmuga vastu Johanseni pakumise juua sinasõprust ja lootis seda teha eelseisval Soome reisil. Ta oli nimelt saanud kutse pidada ettekanne Soome Ajaloo Seltsis (*Historiallinen Seura*) ja Soome-Ugri Seltsis (*Suomalais-ugrilainen Seura*) ja läbireisil, võib-olla septembris, saaks ta ka Aakjæri külastada, kes nüüd oli siirdunud Viborgist Kopenhaageni linnaarhiivi juhatajaks. Johansen oli valitud nende kahe seltsi korrespondentliikmeks, see reis oleks elamuseks – nii lähedal tema vanale Eestile, pilk üle mere...

Johanseni arvates olid soomlased siiski suurepärase rahvas. Nad ei hoidnud ainult oma positsiooni, vaid tegid ka palju eestlaste jaoks, rohkem kui see neile oli poliitiliselt kohane. Johansen olevat saanud pakumise välja anda osa Tallinna eestlaste ajaloost keskaja teemalisi materjale, mida ta paljude aastate kestel on kogunud. On siiski tehnilisi raskusi, sest tal on raske seda teostada oma Hamburgi õppetöö kõrvalt. Kui tal vaid oleks paar asjatundlikku abilist! Aga ta peab peaaegu kõik ise tegema. Ta on ka toimetuse liige *Hansische Geschichtsblätter*i juures ja *Hansische Umschau* väljaandja. Neil on kavatsus Schleswigis pidada hansapäeva, mis oleks mõeldud teatava lähenemisena Skandinaaviale, aga Johansen

kartis, et sellest ei tule midagi välja. Rootsist pidi tulema Kjell Kumlien,⁵⁰ Norrast samuti keegi, aga muuseas esineb ettekandega ka vana Scheel, kellele ei saadud ära öelda, ta räägib Tønderi vanemast ajaloost. Johansen ei uskunud, et ta räägib midagi vabandamatut, aga ainult see, et tema nimi seisab kavas, on üsna ebasobiv – kas Aakjær ei arva sama? Teisest küljest peab ju ükskord tõmbama kriipsu peale vanale arvele.⁵¹

Järgmine kiri – 13. märtsist – on peaaegu täielikult pühendatud nende varasema hea koostöö meenutamisele. Selle ajendiks oli Aakjæri poolt saadetud LCD täielik väljaanne. Lisaks räägib Johansen oma tööst ja plaanidest. Ta oli huvitatud Roskilde piiskopi maaraamatust, mille väljaandmist plaaniti.⁵² Johansen juhtis Aakjæri tähelepanu E. O. Kuujo teosele "Das Zehntwesen in der Erzdiözese Hamburg-Bremen bis zu seiner Privatisierung" (Helsingi, 1949). Ta oli ka huvitatud kohanimedest probleemist – kahju, et nad ei olnud teineteisele lähedal. Soome-reis pidi saama teoks oktoobri algul. Tal oleks palju küsimusi, töötab mitu aastat Dannebroggi probleemiga. Peale selle on ta eelmise aasta hansapäeval Lemgos pidanud ettekande Põhjamaade linnadest 11. ja 12. sajandil, kusjuures ta näitas omajoonistatud

⁴⁸ Paul Johansen, Taani ja Eesti. Tallinn, 1996, lk 23 (Jüri Kivimäe). Ulla Johanseni andmetel oli ta sõja ajal saanud loa külastada oma ema Kopenhaagenis, aga Saksa univormis. Aakjær oli tollal veel Viborgis.

⁴⁹ Seda kirja pole kahjuks õnnestunud leida. See sisaldas arvatavasti ka ülevaate Johanseni elukäigust sõja ajal.

⁵⁰ 1903–1995, rootsi ajaloolane, uuris eriti Hansa-ajalugu (peateos: "Sverige och hanseaterna", 1953).

⁵¹ Otto Scheel (1876–1954) oli pärit Tønderist Põhja-Schleswigis. Hariduselt oli ta teoloog, aastast 1906 kirikuajaloo professor Tübingenis, kutsuti 1924. aastal tema jaoks loodud Schleswig-Holsteini ajaloo õppetoolile Kieli ülikoolis, hiljem tema ettepanekul laiendatud reformatsiooni ja Põhjamaade ajaloole. Nagu ilmneb kaudselt tema nekroloogist (Alexander Scharff, Zeitschrift für schleswig-holsteinische Geschichte 80. 1956, lk 10–16), oli ta seotud natsismiga ja emereerus 1945. a.

⁵² Välja antud C.A. Christenseni poolt seerias "Danske middelalderlige Regnskaber", 3. rk. I, 1956.

Roskilde, Viby ja Schleswigi kaardiskitse. Mida ütleks Aakjær tema julgete kombinatsioonide kohta?

12. juunil kirjutas Aakjærile professor Hans Kuhn Kielist.⁵³ Olevat kavas esitada Johanseni Schleswig-Holsteini ja Põhjamaade ajaloo õpetoolile. Kuna Aakjær oli Johanseniga tihedas koostöös, palus Kuhn temalt lühikest hinnangut kandidaadi panusele ja sobivusele, seda juba ligemate päevade jooksul, kuna vastav komisjon tuleb kokku 21. juunil. Kui Aakjær tunneb ka professor Alexander Scharffi, oleksid nad samuti tänulikud arvamuse eest tema sobivuse kohta.⁵⁴ Aakjær reageeris ka kohe – tema soovituskiril kannab 16. juuni kuupäeva. Ta rõhutas nende veerandsaja-aastast koostööd, mida oli vahendanud riigiarhivaar Kristian Erslev ja mille peateemaks oli LCD publitseerimine. Aakjær oli õppinud Johanseni tundma kui teravmeelset, hoolikat ja originaalset, väga laiahaardeliste teadmistega uurijat. Leipzigi professori Rudolf Kötzschke õpilasena valdab ta majandusajaloo meetodit ja tema taani vanemate ning kontaktide kaudu Põhjamaade ajaloolastega tunneb ta hästi Põhjala keeli ja kultuuriloolisi allikaid. Aakjær tõstis esile tema dissertatsiooni "Siedlung und Agrarwesen der Esten in Mittelalter" (1925), samuti LCD Eestimaa osa publikatsiooni kui väga viljakat ja eeskujulikku.

⁵³ 1897–1988, professor vanagermaani ja Põhjamaade filoloogialal.

⁵⁴ Alexander Scharff, 1904–85, 1952. aastal erakorraline professor Kielis, aastast 1957 Schleswig-Holsteini ja Põhjamaade ajaloo alal.

⁵⁵ Siin viitab Johansen kohalikele natsionalistidele, kelle hümniks on "Schleswig-Holstein meerumschlungen" (*S-H. mereembuses*).

⁵⁶ Taani rahvusliberaalide piiripoliitika aastast 1842 rõhutas ajaloolist piiri Taani hertsogiriigi Schleswigi ja Saksa hertsogiriigi Holsteini vahel, mis kulges piki Ejderi jõge. Nad tahtsid lahutada need kaks hertsogiriiki ja liita Schleswigi Taaniga, kusjuures nad ei arvestanud seda, et saksa keel ja mentaliteet domineerisid Lõuna-Schleswigis. Pärast seda, kui Saksamaa 1864. aastal vallutas Schleswig-Holsteini, loobus Taani sellest poliitikast, aga seda hoidsid elus mõned paremäärmuslased, nii et see aktualiseerus jälle pärast Saksamaa kaotust Teises maailmasõjas. Taani valitsuse kindla hoiaku tõttu ei saavutanud see mingit edu.

Tema uurimistulemused sellel alal olid Aakjæri arvates teedrajavad.

Oma kirjas 7. juulist tänab Johansen Aakjæri selle tunnustuse eest ja tutvustab teda usalduslikult taustaga. Professor Kuhn olevat pöördunud Schleswigis tema poole, küsides, kas ta ei sooviks tulla Kieli eespool mainitud õppetoolile. Skandinaavia-sõbralikud ringkonnad tahaksid kasutada võimalust panna sinna kedagi, kes oleks kindlalt selle hoiaku pooldaja. Seetõttu ei meeldivat neile Scharff, kes on tegelnud ainult lahendamatu ja äravusserdatud 19. sajandi Schleswigi probleemiga, mis enam huvi ei paku. Nüüd tahetakse tutvuda lähemalt Skandinaavia ajaloo, kultuuri ning sotsiaalsete ja majanduslike oludega.

Pärast mõningat kõhklust oli Johansen nädal hiljem andnud oma nõusoleku. Aga omavahel öeldud, tal läks Hamburgis hästi, ta võis teha, mida tahtis, ka töötada oma Balti probleemidega. Kui ta siiski oluks valmis minema Kieli, teinuks ta seda tegelikult – vabandust, kuna see kõlab pateetiliselt – Taani ja Skandinaavia pärast. Mis oodanuks teda Kielis? Tülid ja intriigid *meerumschlungen*-tegelastega,⁵⁵ kes kindlasti oleksid näinud tema kohalenimetamises provokatsiooni, ja uus suur töö, et õppida tundma Schleswig-Holsteini ajalugu. Peale selle võidakse ka Taanis, eriti äärmuslikes ringkondades, olla haavunud, kuna tema, kuigi sündinud taanlane, ei taha kaitsta Ejderi piiri,⁵⁶ et ta kõigepealt tunneb ja peab end tundma sakslasena. Teisest küljest vaadates polnud tal sünnipärase taanlasena võimalik öelda ära ahvatlevast pakumisest saada Scheeli järglaseks. Võib-olla saab ta siiski oma kogemuste varal aidata kaasa lepitusele taanlaste ja sakslaste vahel. Peale selle pole aga üldse kindel, et teda valitakse. Ta on vist küll number üks, aga kohalikul valitsusel on õigus valida – ja öeldakse, et Scharffil olevat uues valitsuses häid sõpru. Otsuse langetamine võtab aega, vist jõuludeni.

Tagasiteel Soomest külastas Johansen Kopenhaagenis Aakjæri peret ja sai teoks sinasõpruse joomine. Novembri algul saatis Johansen Hamburgist lühikese tänu hea vastuvõtu ja tugeva sõpruse kinnitamise eest.

Kieli kohta informeeris Johansen järgmise aasta 8. märtsi kirjas. Schleswig-Holsteini peaminister⁵⁷ olevat öelnud, et tema ajal ei saa keegi taani päritolu mees professori Kielis. Kui teaduskond sellest teada sai, olid need härrad otsustanud selle probleemi kalevi alla panna: polevatki vaja mingit "Schleswig-Holsteini professorit". Johansen lisas, et ta tundis kergendust, kuna see piiriatmosfäär pole temasuguse rahumeelse mehe jaoks. Ta palus aga Aakjæri sellest vaikida, et see ei satuks ajakirjandusse. Kielis on tal terve rida häid sõpru, kes ustavalt hoiavad vastastikusele arusaamale toetuvat põhjamaist kurssi.

Teine kandidaat Alexander Scharff, kelle kohta Aakjær seisukohta ei võtnud, nimetati samal aastal erakorraliseks professoriks, 1957. aastast aga Schleswig-Holsteini ja Põhjamaade ajaloo õppetoolil, mis sai siiski teoks.⁵⁸

Viimased kontaktid

Kieli plaani luhtumine oli võib-olla ka õnneks, sest Johansenil oli võimalik oma tööd edukalt Hamburgis jätkata, kus ta aastast 1956 korralise professorina töötas elu lõpuni. Tema algatusel asutati Hamburgi ülikooli juurde soomeugri seminar, mida ta ise juhtis 1959. aastast alates.

Aakjæri ja Johanseni sõbralikud kontaktid jätkusid. Viimati mainitud kirjas tänas Johansen Lis Jacobseni pühendusteose eest, imestades, et too juba oli seitsekümmend.⁵⁹ Ta oli näinud teda 1920. aastal Kuninglikus Raamatukogus. Tookord nägi ta välja nagu noor piiga, väga temperamentne ja segas seetõttu mitte just vähe Johanseni "tõsis" üliõpilastööd, ilma et ta kunagi oleks saanud temaga tuttavaks.

Johansen imetles samas kirjas Aakjæri head mälu kohanimede suhtes, Baltikumi kohanimede juures kehtivat see tema enda kohta. Ta refereerib oma hiljutist vestlust Haithabu-uurimuste pooldest tuntud Herbert Jankuhniga, kes oli pidanud loenguid Hamburgis.⁶⁰ Nad olid arutanud sõna *Sinlendi* tähendust Wulfstani⁶¹ juures. Jankuhni arvates tähendas *Sin* – midagi "suurt", "kõikehõlmavat", tähendab *Jylland* – suurmaa, mannermaa

erinevalt saartest. Nagu näiteks ka *Sündflut* > *Sindflut* – "suur uputus". Aga sel pole vist midagi tegemist kohanimega Sindbjerg?⁶²

Peale selle oli ta huvitatud sõnast *birki* – *Birkelund* (kasesalu) või *Tingsted i Birkelunden* (kohtupaik kasesalus)? Kas pole see lahendus *Birca*-probleemile, need paljud *Björköd* ümberringi maailmas?

Septembris 1953 tänab Johansen jälle ühe separaadi eest ja kirjutab, et augustis oli ta teinud reisi Lõuna-Saksamaale, Regensburgi kanti, kus elas tema abikaasa loomaarstist õemees.⁶³ Naabermõisas ühe saksa krahvi juures oli üks Bornholmi taluniku poeg põllumajandusõpilaseks. Autoga tegid nad viiepäevase reisi mägedes (Berchtesgaden, Chiemsee jm) – see olnud tore!

Samal aastal saatis Johansen Aakjæriile väljalõike Rootsi ajalehest Svenska Dagbladet (3.05.1953), kus on juttu ENSV Rahva Häales ilmunud raevukast kriitikast Rootsi Kirjanduse, Ajaloo ja Muististe Akadeemia toimetistes 1951. aastal avaldatud uurimusele "Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland". Kolm kriitikut – V. Maa-

⁵⁷ Friedrich Wilhelm Lübke, 1887–1954, kristlik-demokraatide parteist.

⁵⁸ Ajad on muutunud: 1994. aastast on Schleswig-Holsteini ajaloo professoriks taanlane Thomas Riis. ⁵⁹ Runer og Rids. Festskrift til Lis Jacobsen, 1952. L.J. (1882–1961) oli Põhjamaade keelte filoloog (DBL VII, 1981. lk 195–196).

⁶⁰ 1905–1990, eel- ja varaajaloo-uuriija, 1940. a professor Kielis, 1942 Rostockis, 1950 Hamburgis, 1952 Kielis, 1956 kuni emereerumiseni Göttingenis, asustusrheoloogilise uurimiskoolkonna looja. Tema nekroloog: Heiko Steuer, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Jahrgang 18/19, 1990/91, lk 3–5.

⁶¹ Anglosaksi kaupmees, kes 9. sajandi lõpul reisis Haithabust (Schleswig) üle Läänemere Elbingini ja andis informatsiooni maa ja rahva kohta.

⁶² See on kujukas näide Johanseni fantaasiast. Kohanimi "Sindbjerg" esineb Taanis mitmel pool. Tuntuim on sellenimeline vald Ida-Jüütimaal. Vejle linna naabruses (J. P. Trap, Danmark, 5. udg. VIII, 1965, lk 1040–1041). Selle nimi esineb esimest korda 14. sajandi algul vormina "Synderbyergh", mille esimene osa viitab "lõuna"-mõistele.

⁶³ Viktor Wessling (1907–1976), abielus Herta Edith Charlotte Korths'iga (sünd. 1908). (Ulla Johanseni andmed Peter Kyhni vahendusel).

mägi. Nõukogude Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktor, sama instituudi osakonnajuhataja A. Vassar ja akadeemia Ajaloolise Muuseumi juhataja O. Saadre olevat ka valanud oma viha välja Rootsi akadeemia peale, kes andis välja teose, mis "valmistab ette sõda Eesti ja rahvademokraatlike maade vastu". Seda akadeemiat tembeldatakse "anglo-ameerika imperialistide agentuuriks Rootsis". Nähtavasti ärritab neid, et Johansen selmet rääkida tuhandeaastasest sõprusel eesti ja vene rahva vahel, meenutab, et venelased 12. sajandil üritasid Tallinna vallutamist. Olevat mõistmatu, kuidas "barbaarsed rootsi viikingid" üldse võisid Venemaal korda saata midagi kultuurset. Lõpus tuuakse näiteid sõimusõnadest, millega Johanseni üle külvatakse: "reaktsionäär", "kosmopoliit", "kodanlik natsionalist", "fašist", "suli" ja "võltsija". Johansen kommenteerib seda: "Siin on midagi koomilist!!"

Selles artiklis on tegelikult koondatud andmed kahest eraldi Rahva Hääles ilmunud artiklist. Neist esimene avaldati 12. aprillil 1953: "Suure vene rahva vennalik abi eesti rahvale" ja selle autoriteks olid V. Maamägi ja A. Vassar. Nädal hiljem järgnes teine: "Ühest eesti rahva

ajaloo paadunud võltsija kallaletungist", kirjutajad O. Saadre ja ajalooteaduse kandidaat V. Golant.⁶⁴ Esimeses on Johansen "fašistlik ajaloo võltsija ja läbipõlenud hitlerlik gauleiter", teises "müüdav ajaloo võltsija", kes pärast sõda "nagu teised hitlerlased vahetas peremehe ja läks teenima ameerika rahakotti". Peale selle esinevad rohked teised negatiivsed ja sõimulaadsed iseloomustused.

Viimased neli kirja on kõik jõulude-aastavahetuse puhul, mis on jäänud nende kontakti pidepunktiks. Oli neil mõlemal ju palju muud tööd ja tegemist.

Aastalõpu kirjas 1955. aastast tänab Johansen Gravlundi biograafia eest koos Aakjæri Edda-värssidega, mis olid suurepärase. Ta ei teadnudki, et Aakjær ka oli luuletaja.⁶⁵ Stilistina võivat teda ennast kahjuks võrrelda roomava vihmaussiga.

Ta olevat kirjutanud preili Hammarströmile⁶⁶ ja andnud mõned tiitlid. Endale olevat ta jõuludeks kinkinud Aakjæri LCD köitmise taani värvides: punane nahk beežvalge pabeoriga. Ta olevat seda jälle natuke lugenud – tegelikult suurepärase saavutus! Siin Saksa maal pole seda seni keegi tähele pannud, pole isegi raamatukogudes. On ju naeruväärset

⁶⁴ Selle probleemi lahendamise eest võlgnen erilise tänu Peep Pillakule, kes varem on kasutanud viimast artiklit (vt viide 1: P. Pillak, 1997. lk 59) ja nüüd varustas mind koopiatega. Johanseni uurimus on nähtavasti olnud nagu torge herilasessa. Peep Pillaku lahkel abil olen tutvunud lisaks mitme artikliga 1952. ja 1953. aastast, mille teemaks on Tallinna tekkelugu. 1952. aasta septembris-oktoobris teostati Toompeal rida kaevamisi, millest annab aru ajaloo teaduse kandidaat S.A. Tarakanova (Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised 1952. I, nr 4, lk 55–57). Sellega koguti nähtavasti andmeid vastulöögiks. Ajalooteaduste kandidaat I. Šaskolski ründab Johanseni kahes artiklis. Esimeses ("Tallinna algajaloo võltsimise vastu." – Eesti Bolševik 1952, nr 5, lk 29–35) nimetab ta ainult neid võltsinguid, mida 1930ndatel aastatel olevat esitanud oma "uurimustes" "kadakasakslasest fašistlik ajaloolane P. Johansen". Oma järgmises artiklis ("Kaasaegsete Eesti ajaloo võltsijate manipulatsioonid." – Eesti Kommunist 1953, nr 8, lk 37–47) ründab ta aga eriti Johanseni 1951. aastal ilmunud uurimust. Siin iseloomustatakse Johanseni kui Baltimaade rahvaste ajaloo alatut võltsijat (lk 44). Ta järeldab, et "selle raamatu on

sünnitanud vihkamine eesti rahva vastu, rahva vastu, kes on oma turjalt heitnud ekspluateerijate ikke, kes on oma maalt välja ajanud igasugused fašistlikud "põhjamissiooni" propageerijad ja kindlasti sammuvad kommunismi ehitamise teel" (lk 47). Teadusliku trumbi pani ajaloo teaduste doktor Harri Moora ("Tallinna tekkimisest ja vanusest." – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised 1953, II, nr 2, lk 167–174), väites, et Paul Johansen on varem olnud "ideeliseks teerajajaks hitlerlusele" (lk 168). Tuleb lisada, et Viktor Maamägi esindab veel praegugi Eesti Teaduste Akadeemias ajaloo teadust.

⁶⁵ Johansen kirjutab "Gravling-Biografien", aga siin on kindlasti jutt Aakjæri kirjapartnerist kirjanik Thorkild Gravlundist (1879–1939), keda biografeeris Aakjær kogumikus "Danske digtere i det 20. aarhundrede, ny samling", 1955. lk 109–119 (DBL V, 1980, lk 279–281). Johansen oleks siiski pidanud teadma, et kirjanike lapsena oli Aakjæril ka kirjanduslikku annet.

⁶⁶ Ingrid Hammarström (sünd. 1924), rootsi ajaloolane, kes eriti on uurinud 16. sajandi majandusajalugu ja Stockholmi linnaajalugu.

vähe neid, kes oskavad lugeda üht Põhjamaade keelt.

Professor Johannes Paul (kelle nimi sarnaneb kahjuks silmatorkavalt tema enda omaga), kes varem Greifswaldis asutas Põhjamaade instituudi, on nüüd pärast kümneaastast sõjavangistust Venemaal (kolhoositöölisena Turkmeenias) tagasi jõudnud. Aakjær tunneb võib-olla tema teoseid Gustav Adolfist ja Rootsi ajaloo⁶⁷ Ta tahtvat Hamburgis luua midagi sarnast, eks näeme, kas sellest saab asja? Igal juhul peab tegema midagi, et luua teaduslike kontakte Skandinaaviaga. Tema ise on juba Soome huvides asutanud väikese *Abteilung für finnisch-ugrische Sprachen und Finnlandkunde*, kus on umbes viieteist üliõpilast ja kus tihti peavad loenguid soome professorid.

Kas Aakjær on näinud, et tema artikkel Bernhard zur Lippe kohta sisaldab uue seletuse Dannebrog-legendi sünnist? See tuli tema enda jaoks üsna üllatavalt, kuna ta aastaid oli otsinud lahendust kogu läänemailmas, Portugalist Jeruusalemmani. Mida ütlevad ajaloolased Taanis selle mõistatuse lahenduse kohta? Ta ise oli selle paikapidavuses veendunud.⁶⁸

⁶⁷ Johannes Paul (1891–1990), 1928. aastal keskja uusajaloo professor Greifswaldi ülikoolis, 1930–1933 Riia Herderi instituudi juures, 1933–1945 ka Greifswaldi rootsi ülikooliinstituudi direktor. 1965–67 andis ta välja ajakirja *Mare Balticum* esimesed aastakäigud. On üllitanud "Nordische Geschichte" (1925) ja "Gustav Adolf. Christ und Held" (1–3, 1927–32). Ta võeti vangi 1945. aastal Greifswaldis (Deutsche biographische Enzyklopädie, Bd. 7. München, 1998, lk 574).

⁶⁸ See artikkel ilmus väljaandes "Westfalen, Hanse, Ostseeraum" (Münster, 1955), lk 97–154. Johansen lähtub selles Freckenhorsti (Vestfaalis) risti legendist, mis pärineb umbes 9. sajandist. Selle risti olevat Bernhard zur Lippe 1211. aasta palverännakul Liivimaale kaasa võtnud. Johansen arvab, et see võis mängida mingit osa 1217. aasta Paala lahingus, milles osales ka Bernhard. Ta tsiteerib seejuures taani kroonikakirjutajat Peder Olsenit (Petrus Olai), kes edastab informatsiooni ühest taanlaste lahingust eestlastega 1208. aastal Viljandi all, arvates, et see võis olla Paala lahing üheksa aastat hiljem. 1218. aastal olevat Bernhard Schleswigis andnud kuningas Valdemarile tolle lahingu võidulipust pärineva risti osakese järgmise aasta Eesti-

Lühikeses jõulukirjas 1957. aastast vabandas Johansen, et ta polnud vastanud Aakjæri juulis saadud kirjale. Pole enam aega kirjutada pikki kirju nagu noorpõlves. Kas Aakjær ei tule kord Hamburgi?

Järgmine kiri on aga üsna pikk, kirjutusmasinal, mille Johanseni abikaasa olevat talle kinkinud. Johansen olevat olnud nii ettevõetamatu, et avanud talle pangas arve.⁶⁹ Ta tänas Aakjæri separaadi eest, mis käsitles Taani kuninga Christian IV tütre Leonora Christina kaassüüd reeturlus.⁷⁰

Nad polnud kaua teineteist näinud, aga kiri aitab võib-olla tutvust värskendada. Seepärast jutustas Johansen oma perest ja tööst. Pere puhul piirdub ta tütre Ullaga, kes on õppinud etnoloogiat ja on nüüd *dr.phil.* Paar aastat tagasi õppis ta tundma üht türgi üliõpilast, kellele oli vaja keeletunde. Selle tulemusena aga õppis Ulla türgi keelt, kuna üliõpilase saksa keel oli üsna problemaatiline. Siis sai Ulla stipendiumi Türgimaale, õpetas saksa keelt Ankaras (seekord eduga), teenis natuke raha ja reisis Tauruse mäestikku, kus ta sai kontakti ühe nomaadide suguharuga, koguni selle pealiku Isa Aga kasutütreks ja reisis temaga ringi mägedes, 2000 m kõrgusel, kaamelite ja

retke jaoks. See on ainult väike osa Johanseni laiahaardelisest hüpoteesist, kusjuures ta peab hüpoteesi üle mitmest olulisest lüngast. Nii ei maini Läti Henrik sellest sõnagi oma Paala lahingu kirjelduses. Peder Olsen kahtleb ise aastaarvus 1208. Selle lahingu kirjeldus vastab ju üldiselt 1219. aasta legendile, nimedki on samad. Paala lahingus ei osalenud taanlased, nagu seda ütleb Johansen. Peale selle vihkas Bernhard Johanseni arvates väga ägedalt Valdemari. Nii paistab see kõik olevat küll andekalt konstrueeritud, aga mitte paikapidav. Taanis pole nähtavasti Johanseni hüpoteesi kohta sõna võetud. Selliseid ristilegende oli ju palju. Neid on viimati paremate põhjendustega käsitlenud Nils G. Bartholdy oma põhjalikus analüüsis Dannebrog tekkeloo kohta (1219. Dannebrog ja Eestimaa. Roskilde, 1992, lk 6–16; ka kogumikus: *Fra Korsridder til Ridderkors*, 1993).

⁶⁹ Johanseni kirjadest Aakjæriile on peale selle kirjutusmasinal ainult kaart Tallinnast 12.05.1926 ja kiri Hamburgist 28.12.1955.

⁷⁰ Svend Aakjær, Leonora Christinas skyld (Jyske Samlinger, ny r. IV, 1957–58, lk 233–248). Selles näitab Aakjær L.C. osalemist abikaasa Corfitz Ulfeldti riigireeturlikes plaanides.

mustade kitsedega. Poolteise aasta pärast pöördus ta tagasi, mitte ainult ilusate värviliste diapositiividega, vaid ka komplektse telgi ja toredate türgi vaipadega, mille ta müüs kohaliku muuseumile. Raha eest ostnud ta endale eluaseme – vaata, kui praktilised on tänapäeva noored!

Oma tööst mainib ta kirjutust ajakirjas *Hansische Geschichtsblätter* viimasest Põhja-maade ajaloolaste kokkutulekust. Kahjuks oli ta sunnitud ütleva paar krõbedat sõna Aksel Christenseni kohta, mis ei valmistanud talle erilist rõõmu.⁷¹ Kes on see C. A. Christensen, kes on kirjutanud suurepärase artikli Stig Anderseni Valdemar Atterdagi pitsati kasutamise kohta? Sellest on kaua aega tagasi, kui keegi taani ajaloolane on seda teemat käsitlenud, mis hõlmab ka Eestit – ja seda täieliku asjatundmisega.⁷²

Suvel olevat ta pidanud loenguid viikingitest, nüüd Skandinaavia keskajaloo. Pole kuigi palju üliõpilasi, siiski umbes 30. Nad olid sooritanud ühe Taani-reisi, mis oli tulnud ka-suks. Kui Johansen nüüd näiteks mainib tühist fakti, et Valdemar I ehitas ühe kindluse või torni Sprogøle, siis säravad kuulajate näod meenutades ilusat praamireisi Nyborgist Korsøri.

Ta võis ka tähele panna, et kui nad külastasid Rosenholmi⁷³ ja Vallø⁷⁴ losse, sai neile

Paul Johansen elu lõpuaastatel

selgeks, et Taani polnud ainult talupoegade kuningriik, vaid et siin oli ka võimas ja haritud aadel.

Lõpus veel natuke isiklikku informatsiooni. Nad olid rentinud ühe umbes 4000 m² suuruse nõmmekrundi metsaga lõuna pool Hamburgi ja tahtsid suvel alustada seal puitelamu ehitamist, mida nad saaksid ka talvel kasutada. Leping oli 99 aasta peale. Pole aga vajalikku raha, tal tuleb võtta laenu ja ta kardab, et tuleb võlgnikuna minna vangitorni. Kui see nii läheb, siis peab ta paluma Aakjæri, et ta läheks, müts peos, tema jaoks raha korjama.

Selle huumoriga lõpetab ta kirja. Tunni aja pärast algab tema "peaseminar", suhetest Venemaa ja Poola vahel 17., 18. ja 19. sajandil – ja ta pole end üldse ette valmistanud.

Viimane leitud lühike kiri on dateeritud 21. detsembril 1959. Ta oli juba saanud Aakjæri jõulutervitused. Neid kommenteerides ütleb Johansen, et õnneks sai Aakjærist vähemalt mõõblitisl. Ise polevat ta kaugemale jõudnud kui tuhvlitegijaks, kes teeb puukottasid, mida teised võivad kanda ja jalad soojad hoida. Jah! Nii see on! Südamlikud soovid jõulude ja uue aasta puhul!

Nagu nähtub Johanseni kirjadest, oli nende kontakt väga sõbralik, kirjad võrtsitatud

⁷¹ Aksel E. Christensen (1906–81), keskajaloo professor Kopenhaageni ülikoolis (DBL III, 1979, lk 228–230). Põhja-maade ajaloolaste kokkutulekul Århusis 7.–9. augustil 1957 oli peateemaks Põhja-maade vaade suhetele Hansalinnade ja Põhja-maade vahel. Selle Taani osa ettekande pidas Aksel E. Christensen (Det nordiske syn på forbindelserne mellem Hansestæderne og Norden. Det nordiske historikermøde i Århus 7.–9. august 1957).

⁷² C. A. Christensen (1906–89), ajaloolane, Taani diplomataariumi väljaandja ja toimetaja (DBL III, 1979, lk 242–243). Johansen viitab tema artiklile "Stig Andersens benyttelse af Valdemar Atterdags segl og forudsætningerne for salget af Estland 1346" (Historisk Tidsskrift, 11 rk., V, 1957–59, lk 381–427).

⁷³ Taani kõrgaadliperekonna Rosenkrantz residents Jüütimaal, 21 km Århusist kirdes.

⁷⁴ Loss Sjællandil, 7 km Køge linnast lõunas, osalt 16. sajandist, aastast 1737 vanade vallaliste aadli-daamide kodu.

huumoriga, mis oli eriti Aakjæri tugev külg, aga Johansen ei jää ses suhtes palju maha.

Hamburgi ja Kopenhaageni vahemaa pole ju kuigi suur. Asju sai ajada ka telefoni teel. Leitud kirjad pakuvad hea mulje kahe taanlase kontaktidest, keda ühendasid ajaloolised huvid. Kuigi Johansen oli tugevalt mõjutatud oma saksa keskkonnast, ei unustanud ta oma päritolu. Ta kurdab siiski korduvalt, et tema taani keel kannatab võõrmõjude all. Kuna ta tihti rääkis rootslastega, on eriti Tallinna kirjades märgata selle keele mõju.⁷⁵ Saksamaa kirjades on ka mõningaid germanisme, aga üldiselt on keelekasutus korralik, kuigi natuke vanamoeline. Nii ei järgi ta Taani 1947. aasta õigekirjutusreformi, vaid jätkab vana kombe kohaselt, näiteks nimisõnade kirjutamist suure algustähega.

Järelsõna

Mul on olnud õnn tunda mõlemat peategelast. Tutvus Paul Johanseniga oli põgus, kohusin temaga Balti ajaloolaste kokkutulekul Göttingenis. Palju tihedam oli mu kontakt Svend Aakjæriga, kes oli riigiarhivaar, kui sain 1958. aastal ametisse Taani Riigiarhiivi Kopenhaagenis. Peale selle töötasin kuni tema surmani 1963. aastal just Riigiarhiivi sekretariaadis, tema otseses läheduses ja alluvuses. Ta oli lahke ja sõbralik ülemus, väga avameelne ja huumorisoonega, mida on ka märgata Johanseni vastustes tema küsimustele. Ta ei pannud rõhku prestiižile, kuulas rahuga ära vastuväited ja oli valmis neid arvestama. Ma aga ei mäleta, et ta meie vestlustes oleks kunagi maininud Paul Johanseni.

Viimase isa Jens Christian Johansen on biograafeeritud Taani uusimas biograafilises leksikonis, samuti tema vend zooloog Hans Christian Johansen (1897–1973), kes 1944. aastal pöördus tagasi Taani,⁷⁶ aga mitte Paul. Kui 1994. aastal hakati Taanis välja andma uut suurt entsüklopeediat, mille Eesti ja Läti artiklid suures osas usaldati minu hoolde, õnnestus mul toimetust veenda, et ka Paul Johansen on vääriline selles jäädvustamiseks. Nii ongi tema biograafeeritud selle 10. köites (1998) – taani päritolu eesti ajaloolasena.

Eestist vaadates võib tunduda kummaline, et teda Taanis peaaegu ei tuntagi. Taanist vaadates ei tegelnud ta aga keskselt Taani ajaloo – LCD Eestimaa nimistu puudutab seda ainult kaudselt. Peale selle on LCD Eesti keskajaloos ainulaadne allikas, Taanis on selle kõrval ka teisi. Taani keskajaloo uurimises pole olnud erilist huvi tolleaegsetest suhetest Eestimaa-ga.⁷⁷ Peale selle pole Paul Johansen Taanis sündinud ega ka pärast kahesemestrilist ülikooliõpingut 1919.–1920. aastal, misjärel ta sai oma väljaõppe Saksamaal, siin elanud ega töötanud, vastupidiselt isale, kellel oli suuri teeneid nii kultuurinseneri kui ka Taani diplomaatilise esindajana, ja vennale, kes pärast oma tagasi-pöördumist Taani andis zooloogina tõhusa panuse. Paul Johansenil oli küll tugev skandinaavia orientatsioon, aga selles mängisid suuremat osa Rootsi ja Soome, kus ta on ka tuntum. Tema seosel baltisakslusega pole arvatavasti suurt tähtsust. Suuremat rolli paistab olevat mänginud asjaolu, et peale Aakjæri, kes ise etendas Taani ajaloo-uurimise laval tagasihoidlikku osa, polnud Johansenil Taanis eriti pärast sõda mõjukaid kontakte ega eestkostjaid.⁷⁸

⁷⁵ Mõnes kohas märkab eriti rootsi keele mõjusid, näiteks 13.09.1933: "værken" (taani *k hverken*), 17.03.1934: "Særtrykk" (taani *k særtryk*). Tema kirjas 4.02.1951 on kõnekäänd "gøre en Streg under den gamle Regning", mis kõlab tavaliselt: "slå en streg over den gamle regning" (tõmmata kriips vanale arvele).

⁷⁶ DBL VII, 1981, lk 423–424.

⁷⁷ Erandiks on kahjuks üsna noorelt lahkunud Kopenhaageni ülikooli professor Niels Skyum-Nielsen (1921–82), kes uuris Taani ja taanlaste tolleaegset panust Eestimaal, seejuures oponentides eriti baltisaksa ajaloolaste teeside vastu sakslaste ainujuhtivast rollist (DBL XIII, 1983, lk 501–502). Tema tähtsaimaks Eesti-aineliseks uurimuseks on "Estonia under Danish Rule" (Niels Skyum-Nielsen & Niels Lund. Danish Medieval History. New Currents. Copenhagen, 1981, lk 112–135).

⁷⁸ Viimases Taani biograafilises leksikonis on jäädvustatud veel mõnigi Eestiga seotud taanlane, näiteks Bornholmil sündinud vene kindral ja Eestimaa mõisnik Herman Bohn (1672–1743), kes rahastas eestikeelse Piibli-tõlke väljaandmist (DBL II, 1979, lk 303–304), ja Lõuna-Schleswigist pärinev loomaarst Hans Peter Boye Jessen (1801–75), kes sai Tartu Veterinaariakooli esimeseks direktoriks (DBL VII, 1981, lk 396), aga nende kohta kehtib, et nad olid pannud aluse oma karjäärile Taanis.

Kuna olen ise tuntud eesti päritolu taani ajaloolasena, on saanud teoks väike vahetuskaup. Mul on hea meel selle üle, et enne iseenese loojangut sain valgustada kahe vanema kolleegi suhteid. Olen koondanud peamise tähelepanu sõprusele, mis oli nende tiheda koostöö tulemuseks ja avameelsuse taustaks. Pole kahtlust, et Aakjær oli imponeeritud Johanseni laiahaardelisest fantaasiast, kuigi ka tema mõnikord vastuväiteid esitas, aga samuti polnud Johansen ise alati kindel oma hüpoteesides. Ta on aga otsustavalt uuendanud, täiendanud, mõjutanud ja edasi viinud Eesti keskajaloo uurimist. Nende kahe kolleegi vaidlused üksikute probleemide üle ei kuulu aga selle käsitluse raamidesse – selle pearõhk la-sub inimlikel aspektidel.⁷⁹

Paul Johanseni kirjad (ja kirjad tema kohta) Svend Aakjæri le:

**(Taani Riigiarhiiv, Kopenhaagen,
Priv. ark. nr 6565)**

J.C. Johansen, Taani peakonsul Tallinnas, 6.03.1926; Tallinn, 15.03.1926; Tallinn, 25.03.1926; Tallinn, 12.05.1926 (postkaart); Tallinn, 22.05.1926 (postkaart); Tallinn, 28.06.1926; Tallinn, 22.10.1926; Tallinn, 25.06.1927; Tartu, 18.08.1927 (piltpostkaart Eesti Rahva Muuseumiga Raadil); Tallinn, 08.11.1927; Tallinn, 25.01.1929 (Dr. Louis Bobé'le, 10.03. Aakjæri le, vastus 15.03); Tallinn, 20.03.1929; Stockholm, 17.05.1930 (vastus 20.05); Tallinn, 15.10.1930; Tallinn, 01.12.1930; Tallinn, 13.09.1933 (Linnaarhiivi kirjaberberil); Tallinn, 17.03.1934; Tallinn, 15.04.1934 (vastus 24.04); Tallinn, 04.06.1937 (postkaart); ilma kohata (Tallinn?), 29.01.1939; Tallinn, 07.03.1939 (Linnaarhiivi kirjaberberil); (Tallinn), 23.05.1939; Tallinn, 18.10.1939 (vastus 25.10); Posen, 25.01.1940; Hamburg, 04.02.1951 (vastus 07.03); ilma kohata (Hamburg?), 13.03.1951; Hans Kuhn, Kiel 12.06.1951 + Svend Aakjæri soovitus 16.06; ilma kohata (Hamburg?), 07.07.1951; (Hamburg), 05.11.1952 (piltpostkaart, Hamburgi linnapark, planetaarium); ilma kohata (Hamburg?), 08.03.1952; (Hamburg), 05.09.1953 (piltpostkaart, Hamburg, vaade Alsterilt); Hamburg (Hallerstr. 3a), 28.12.1955; (Hamburg), 20.12.1957 (jõulukaart); Hamburg (Hallerstr. 3a), 21.01.1959 (vastus 26.01); (Hamburg), 21.12.1959 (jõulukaart, Sano di Pietro: Verkündigung an die Hirten).

Peale selle ajalehe väljalõige (*Svenska Dagbladet* 03.05.1953) Johanseni lühikommentaariga.

Lea Kõivu andmetel esineb Tallinna Linnaarhiivi väljaläinud kirjade raamatus Svend Aakjær adressaadina järgmistes kirjades (kursiivis säilinud Aakjæri arhiivis): 7.03.1930, 15.10.1930, 1.12.1930, 4.06.1937, 9.01.1939.

Teised kirjad: Kristian Erslevile, Tallinn 6.06.1928 (lisa sama kuupäevaga aruanne Carlsbergi fondi direktsoonile, vt viide 15); Johannes Steenstrupile, Tallinn 24.01.1932 (vt viide 30, 33).

⁷⁹ Paul Johansenist on Tallinna Kunstiülikooli Toimetistes nr 1(2), 1992, avaldanud mälestusi tema tütar Ulla Johansen, kellele võlgnen tänu täiendavate ja täpsustavate andmete eest. Tema andmetel on tema isa pärast sõda mitu korda Taanis käinud. Ta taotles luba 1947. aastal, kui tema ema oli haige, aga siis öeldi ära, nii et ta ei saanud enam oma ema näha. Hiljem külastas ta Taanit 1948. aasta kevadel (kaks korda), 1951. aasta sügisel, 1955 (kaks korda), 1958 ja 1962.